

A Magyar Katolikus Egyház tevékenysége a vallások közötti párbeszéd előmozdítása érdekében és a gyűlölet ellen

1990-es évek turbulens változást hoztak a közép-európai országok politikai és jogi berendezkedésében, ami kihatott a vallási közösségekre is.¹ Az addig elszigeteltségben és állami ellenőrzés alatt tevékenykedő vallási közösségek új körülmények közé kerültek. Az egyházaknak egyszerre kellett a vallásgyakorlásra vonatkozó jogállami paradigmákat és saját vallási közösségük tanítását képviselni. A II. Vatikáni Zsinat új megvilágításba helyezte a katolikus egyház más vallásokkal való kapcsolatának kérdését,² a tolerancia és a gyűlölettel szembeni fellépés alapelvevé vált. Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat tanításának gyakorlatba való átültetésében azonban hiányzott az a folytonosság, amely a nyugat-európai országokban megfigyelhető volt. Ennek oka, hogy az egyház csak ellenőrzés alatt tevékenykedhetett.³ Az ateista elveken felépülő kommunista pártállamnak – a szükséges látszatintézkedéseken túl – nem állt szándékában azoknak a nyugati típusú jogállami elveknek a bevezetése a jogrendszerbe, amelyek egyben a II. Vatikáni Zsinat vallás- és felekezetiközi párbeszédének az alapelveit is alkották.⁴ Így a rendszerváltás után párhuzamosan következett be az állam jogalkotási folyamata és a zsinati elvek elmélyítése, illetve szabad megélése a katolikus egyházban. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a kommunista diktatúra évei alatt csak a „történelmi” vallási közösségek működhettek. A nyílt társadalmak vallási pluralizmusa, amelyekben a nyugati egyházak aprópénzre váltották a többi vallással való párbeszéd zsinati elveit, Magyarországon nem alakult ki.⁵ Ez valamelyest mind a mai napig igaz. A migrációs válság kapcsán a katolikus egyház részéről történt érzékenyítés és segélyezési akció a muszlim vallású menekültek és migránsok irányába. Ez azonban nem nevezhető a zsinati elvek fokozatos elmélyítésének, inkább a krízisre adott „rögtönzött” akciónak lehet tekinteni. Továbbá a vallások közötti párbeszéd nélkülözte azt a mélyebb megalapozást is, amelyet a gyakorlati teológia a nyugati társadalmakban az elmúlt évtizedekben kialakított. Ettől

¹ A kérdés összetettségéről ad eligazítást Sajó András (szerk.): *The law of religious identity: models for post-communism*. Hague, Kluwer Law International, 1999. Magyarország vonatkozásában pedig különösen James T. Richardson: *New religions and religious freedom in Eastern and Central Europe, with special focus on Hungary*. In Sajó András (szerk.): *The law of religious identity: models for post-communism*. Hague, Kluwer Law International, 1999. 195–212.

² Michael Louis Fitzgerald: *Vatican II and interfaith dialogue*. In Edmund Kee Chia (szerk.): *Interfaith dialogue*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 3–15.

³ Górlaczky Bogdan: *Magyar törésvonalak*. Budapest, Helikon, 2002. 31–32.

⁴ Schanda Balázs: *Church and state in the new member countries of the European Union*. *Ecclesiastical Law Journal*, 37. (2005), 8. 86–198.

⁵ Horváth Attila: *A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején*. *Polgári Szemle*, 10. (2010), 1–2.

eltekinthet mégis kiemelkedő jelentősége volt a katolikus egyház segélyezési akciójának és a gyűlölettel szembeni fellépésének.

Ebben a tanulmányban rámutatok, hogy a Magyar Katolikus Egyház milyen eszközökön keresztül tudta a II. Vatikáni Zsinat vallások közötti párbeszédre vonatkozó alapelveit érvényesíteni és ezzel összefüggésben a gyűlölettel, gyűlöletbeszéddel szembeni fellépést foganatosítani mind az egyházban, mind a társadalomban a zsinat utáni kommunista időszakban, illetve a rendszerváltás utáni években vagy akár az egyes válságok – mint a migrációs krízis – idején.

A II. Vatikáni Zsinat hatása a Magyar Katolikus Egyházra

A „más vallásokkal való viszony a kereszténység kezdetei óta időszerű, de a II. Vatikáni Zsinat volt az első, amely figyelemre méltó nyitottsággal, a probléma egész gazdagsága és összetettsége iránti érzékenységgel, pozitív módon vetette fel és tárgyalta a világvallásokkal való viszony kérdését”.⁶ A kommunista diktatúra éveit nemcsak a magyar társadalom, hanem az egyház is elszigetelődött. A katolikus egyház lényegi tulajdonsága azonban éppen abban áll, hogy országokon és nemzeteken átível.⁷ A részegyházak és a helyi püspöki konferenciák követik az egyház legfőbb hatóságának teológiai és egyházfegyelmi iránymutatásait. A teológiai és egyházfegyelmi kérdések megvitatásának számos fóruma van az egyházban, amelyek közül kiemelkedik az egyetemes zsinat.⁸ Itt ugyanis egyszerre érvényesül a római pápa primátusa, de kifejeződik a püspöki kolegialitás is mint az egy és egyetemes egyház egységének jele. A világ minden tájáról érkeznek püspökök, hogy az egyházat érintő legfontosabb kérdésekről gondolkodjanak és javaslatokat fogalmazzanak meg.⁹ A 20. századi egyetemes egyháztörténelem legjelentősebb eseményére, a II. Vatikáni Zsinatra 1962–1965 között – a kommunista diktatúra legkeményebb éveiben – került sor.¹⁰ A zsinat számos teológiai és egyházfegyelmi kérdésben hozott változást. VI. Pál 1964. augusztus 6-án kiadott *Ecclesiam suam* kezdetű enciklikájában már a zsinat dokumentumai előtt érezte, hogy a koncepcióváltás egyik lényeges eleme az egyház más vallásokhoz való viszonyában fog állni.¹¹ A más vallásokkal folytatandó párbeszéd legmarkánsabb összefoglalója az 1965. október 28-án

⁶ Patsch Ferenc: Fordulat a vallásokhoz fűződő viszonyban. A vallásközi párbeszéd teológiája és gyakorlata a II. Vatikáni Zsinat nyomán. *Vigilia*, 80. (2015), 9. 661–669.

⁷ Ennek számos aspektusához lásd Juan Ignacio Arrieta: *Diritto dell'organizzazione ecclesiastica*. Milano, Giuffrè Editore, 1997. 219–511.

⁸ Felix Just: *The development of core christian teachings: ecumenical councils*. 1977; P. Norman Tanner (szerk.): *Decrees of the ecumenical councils*. Washington, Georgetown University Press, 1990; Thomas Bokenkotter: *A concise history of the Catholic Church*. New York, Doubleday, 2007.

⁹ Joseph F. Kelly: *The ecumenical councils of the Catholic Church*. Collegeville, A Michael Glazier Book, 1965. 9–10.

¹⁰ Walter Kasper: Egyház merre tartasz? A II. Vatikáni Zsinat maradandó jelentősége. In Kránitz Mihály (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából 1962–2002*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 19–20.

¹¹ Lukács László: *A dialógus teológiája*. Budapest, Sapientia Szerzetesi Főiskola, 2007. 5.

kihirdetett Nostra Aetate kezdetű nyilatkozat, amelyet azóta számos pápai és szentszéki dokumentum követett.¹²

A 20. század technikai vívmányai lehetővé tették volna, hogy a világegyház minden addigit meghaladó mértékben képviseltesse magát. XXIII. János pápa ezért azt akarta, hogy az eseményen a szovjet blokk püspökei is vegyenek részt.¹³ Tekintve, hogy abban az időben a Szentszéknek nem volt Magyarországon érdekképviselője (*nuncius*), a pápa az ankarai internunciuson keresztül próbált eredményt elérni. A szovjet, illetve a magyar diplomaták felé igyekeztek lépéseket tenni – sajnos sikertelenül, ezért közvetlenül a püspököknek juttatták el a zsinati meghívókat.¹⁴ A pártállami ellenőrzés miatt a magyar püspökök a zsinat előkészítésében nem vettek részt.¹⁵ A Zsinati Előkészítő Bizottság ennek ellenére a magyar püspököket is felkérte, hogy a zsinati kérdésekről fejtsék ki a véleményüket. A megkeresésre a legtöbb püspök az állami tilalom és a retorziótól való félelem miatt nem is válaszolt. Ami a felekezetek közötti párbeszédet illeti, a magyar püspökök még távol álltak a zsinati elvektől. A keresztény felekezetekkel való párbeszéd helyett inkább ezeknek a közösségeknek a katolikus egyházba való visszatérésében gondolkodtak, a zsinat feladatát pedig abban látták, hogy a visszatérés feltételeit előkészítse.¹⁶ A vallások közötti párbeszéd kérdése érdemben fel sem merült.

A magyar állami hatóságok – több, számukra praktikus és állambiztonsági szempont miatt – végül először Hamvas Endrének, a püspöki konferencia elnökének, majd rajta kívül több más főpapnak engedélyezték a zsinatra való kiutazást.¹⁷ A zsinaton való részvétel az állami hatóságoktól való félelem miatt azonban „lényegében csak a jelenlétre korlátozódott”.¹⁸

Magyarországon a zsinat elveinek gyakorlatba való átültetése is alacsony fokon történt. A „nyugati” egyházak azonban eminens módon valószínűsítették meg a zsinati elveket a saját struktúrájukban.¹⁹ Sokat számított, hogy püspökeik mozgási szabadsággal rendelkeztek,

¹² Alva Reginald: The catholic church's perspective of human dignity as the basis of dialogue with the secular world. *Stellenbosch Theological Journal*, 3. (2017), 2. 221–241; George Robert – William Saunders: Dignitatis humanae: the freedom of the church and the responsibility of the state. In Kenneth Grasso – Robert Hunt (szerk.): *Catholicism and religious freedom: contemporary reflections on Vatican II's Declaration on Religious Liberty*. Plymouth, Rowman and Littlefield Publishers, 2006. 1–17.

¹³ Kosztolányi Tímea: A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) – A magyar állambiztonság szemével. *Újkor*, 2018. március 30.

¹⁴ Az egyházak állami ellenőrzéséhez lásd Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'harmattan, 2010. 281–333; Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése a korai Kádár-korszakban. In Cseh Gergő – Bendegúz Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 509–526.

¹⁵ Fejérdy András: „Erre a felhívásra semmiféle érdemi választ adni nem szabad (sem ellene, sem mellette)” – A magyar püspökök javaslatai a II. Vatikáni Zsinatra. *Archiv Net*, XX. századi történeti források, 18. (2018), 5.

¹⁶ Fejérdy (2018) i. m.

¹⁷ Kosztolányi (2018) i. m.; Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011.

¹⁸ Máté-Tóth András: *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*. 2014.

¹⁹ Andreas Renz: *Die katholische Kirche und der interreligiöse dialog: 50 jahre nostra aetate: Vorgeschichte, kommentar, rezeption*. Stuttgart, Kohlhammer, 2014.

és részt tudtak venni az üléseken. Részegyházaikban megvalósíthatták a zsinat célkitűzéseit. A helyi egyházak támogatták a nyugati társadalmakban végbemenő demokratizálódási folyamatokat. Ennek egyik alapját képezte a különböző vallások közötti gyűlölet felszámolása és fellépés a gyűlöletkeltés és a gyűlöletbeszéd ellen. Óriási szerepet játszottak az egyes püspöki konferenciák által alapított kutatóközpontok, a katolikus és az egyházi egyetemek. Ezek a vallásközi párbeszédre vonatkozó tanítás teológiai elmélyítését célozták meg.²⁰ Az egyház igazgatási szervei, mint az egyházmegyei vagy plébániai hivatalok a tanítás gyakorlatba való átültetésében vállaltak szerepet.²¹ Így ezekben az országokban a katolikus egyház mind teoretikusan, mind mozgásterének megfelelően társadalmi és politikai szinten tudott fellépni a vallási alapú gyűlölet ellen.²²

Ezzel szemben Magyarországon az állam által megfélemlített egyháznak esélye sem volt, hogy a vallásközi párbeszédre vonatkozó és a gyűlölettel szembeni alapelveket a társadalom széles köréhez eljuttassa. A magyar egyházba a zsinat tanítása is lassan ment át. 1967-ben mindössze két könyv jelent meg a zsinatról,²³ és ezek is az állampárt elvárásainak megfelelően kommentálták a zsinat eredményeit. Az összes zsinati dokumentum magyar fordítása csak tíz évvel a zsinat befejezése után, 1975-ben jelent meg. Sokan hiányolták a zsinat recepcióját a papság és a hívek részéről.²⁴ Arról pedig egyáltalán nem beszélhetünk, hogy az egyház ebben az időben bármilyen hatást gyakorolhatott volna a világi jogalkotásra. A kommunista diktatúra okozta izoláltság miatt azonban az is igaz, hogy Magyarországon nem alakult ki az úgynevezett nyílt társadalom, amelybe a világ minden részéről áramoltak volna a különböző nemzetiségű és vallású személyek. Az iszlámmal és a távol-keleti vallásokkal való párbeszéd csak teoretikus szinten jelent meg. A magyarországi zsidóság szocializációja és társadalmi elfogadottsága pedig egészen más volt, a zsidó közösség ugyanis mindig is a magyar társadalom integráns részét alkotta.²⁵ Csak a kommunista diktatúra összeomlása után tudott az egyház már komolyabb – de semmiképpen sem meghatározó – erővel fellépni a vallások közötti megbékélés mellett és a gyűlölet ellen.

II. János Pál pápa 1991-es magyarországi látogatása

A zsinati gondolatok elmélyítése szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy a zsinat utáni pápák mennyire teszik magukévá a zsinat alapelveit. II. János Pál (1978–2005) számos fórumon kifejezte: elkötelezett a vallásközi párbeszéd zsinati elvei mellett. Álláspontja a kelet-európai országok katolikus egyházaira is hatást gyakorolt. Kelet-európaiként

²⁰ *Institut für Religion und Frieden* (s. a.).

²¹ Francesco Gioia (szerk.): *Interreligious dialogue: the official teaching of the catholic church from the Second Vatican Council to John Paul II, 1963–2005*. Boston, Pontifical Council for Interreligious Dialogue, Pauline Books and Media, 2006.

²² Ez mind a mai napig így van. Lásd US bishops urge Americans to refrain from hate-filled speech. *Vatican News*, 2019. szeptember 09.

²³ Saád Béla: *A zsinat budapesti szemmel*. Budapest, Vigília, 1967.

²⁴ *A II. Vatikáni Zsinat túlhaladott?* (s. a.).

²⁵ Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–211.

jól ismerte a térség nehézségeit, etnikai és vallási feszültségeit. Emellett megkérdőjelezhetetlen tekintély volt a régióban. Nem lehetett a társadalmi kérdésekről, beleértve a vallás és felekezetek közötti párbeszédéről alkotott felfogását negligálni. II. János Pál két alkalommal látogatott Magyarországra, de a vallás és felekezetközi párbeszéd előmozdítása szempontjából az 1991-es látogatás a meghatározóbb.²⁶ Találkozott az akkori államfővel és kormányfővel, akikkel a kisebbségi jogok egyházi vonatkozásairól tárgyaltak.²⁷ A magyar tudósok és kutatók előtt mondott beszédében felhívta a figyelmet, hogy az ifjúságot a különbözőségek értékelésére, párbeszédre és a kölcsönös toleranciára kell nevelni.²⁸ A görögkatolikus máriapócsi templomban pedig a kisebbségek jogairól, saját kultúrájuk és anyanyelvük megőrzéséről beszélt. Ezek a fogalmak nemcsak újszerűen hatottak, hanem értelmezésük – vagy egyáltalán bármiféle tiszteletben tartásuk – a kommunista blokkban egészen más jelentéssel bírt.

Az 1991-es pápalátogatáson a felekezetközi párbeszédet erősítette a debreceni ökumenikus istentisztelet.²⁹ Gesztusértékű volt, hogy megkoszorúzta a gályarabságra ítélt 17. századi protestáns prédikátorok emlékművét.³⁰ A vallások közötti párbeszédet pedig a magyarországi zsidó hitközségek képviselőivel való budapesti találkozás mozdította elő.³¹

A katolikus egyház fellépése a felekezet- és vallásközi párbeszéd előmozdítása érdekében a rendszerváltás után

1989 után a katolikus egyház közéleti szerepvállalása látványosan megnövekedett. Az egyház képviselői rendszeresen állandó műsorokban, illetve egyéb felkérésekre szólalhattak a (köz)médiában. A nagyobb ünnepek alkalmával pedig a média részben vagy egészben beszámolt az istentiszteletekről, vagy legalábbis összefoglalta az egyes püspökök homíliáját. Ezzel megnövekedett a magyar katolikus püspökök felelőssége is, hiszen ünnepi üzenetük az egész társadalomhoz eljutott. A katolikus egyház számos köz- és felsőoktatási intézményt nyitott a rendszerváltás után. Megalakult a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és egyéb egyházi felsőoktatási intézmények. Az egyetem Hittudományi Karán a II. Vatikáni Zsinat szellemében oktatják a vallás és felekezetek közötti párbeszédre vonatkozó teológiai diszciplinákat. Külön tantárgya van az ökumenizmusnak, 2014-ben pedig az egyetem minden karán kötelezővé tették a „holokausz

²⁶ Kinzer Stephen: Pope begins Hungary visit with tribute to Mindszenty. *The New York Times*, 1991. augusztus 17.

²⁷ II. János Pál pápa a Parlamentben. 1991. augusztus 16. este, első magyarországi látogatás, 1991. augusztus 16–20. In *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 1991; Az első magyarországi látogatás krónikája. *Magyar Kurír*, 2005. április 08.

²⁸ Az első magyarországi látogatás krónikája (2005) i. m.

²⁹ Zsile Gábor: Az első magyarországi pápalátogatás. *Új Ember*, 2011. augusztus 19; II. János Pál pápa Debrecenben. Ökumenikus találkozó Debrecenben augusztus 18-án délután első magyarországi látogatás, 1991. augusztus 16–20. In *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 1991.

³⁰ Payr Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*. Budapest, Luther Társaság, 1927.

³¹ II. János Pál pápa a Parlamentben. (1991) i. m.

és emlékezete” című tárgyat.³² A Szentszékkel kötött kétoldali megállapodás értelmében katonai ordinariátus működik a Magyar Honvédségben, amely szintén alkalmat ad az egyház vallás- és felekezeti tanításának átadására.³³

A közoktatási intézményekben az egyház lehetőséget kapott a „fakultatív” hitoktatás megszervezésére. 2013-ban pedig a kormányzat bevezette a szervezett, kötelezően választható hitoktatást.³⁴ Megnőtt a jelentősége az egyes hittankönyvek tartalmának is.³⁵

A rendszerváltás után a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia számos vallásközi párbeszédet előmozdító eseménynek volt a szervezője vagy társszervezője. Tekintve, hogy Magyarországon a nem keresztény vallások közül a zsidó vallás a meghatározó, a katolikus egyház is főképp a magyarországi zsidó hitközségekkel alakított ki kapcsolatot. 2008. november 9. és 12. között a Katolikus–Zsidó Kapcsolatok Nemzetközi Bizottsága (a Szentszék Zsidókkal való Kapcsolatokért Felelős Bizottsága) és a Vallásközi Kapcsolatok Zsidó Nemzetközi Szervezete Budapesten szervezett konferenciát. Az esemény házigazdája a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége volt.³⁶ A szervezők – köztük a katolikus fél – deklarálta, hogy elismerik a képviselői demokrácia pozitív értékeit. Kiemelték az állam felelősségét a közösségek védelmében és a szélsőségekkel szembeni fellépésben. A Püspöki Konferencia hivatalos közleménye szerint a bizottság vallási vezetői felhívták a két vallás követőinek figyelmét, hogy „vállaljanak szerepet a tisztelet és a közös egyetértés előmozdításában”. Erkölcsi kötelezettségük demonstrálni a vallásos felelősséget a társadalomért, és a jövő generációját a vallásos értékekre oktatni. Ez fontos, amikor idegengyűlölő, rasszista és antiszemita megnyilvánulások jelennek meg Közép-Kelet-Európa különböző részein.”³⁷ 2018-ban a Nemzetközi Keresztény–Zsidó Tanács Magyarországon rendezte meg az éves világkonferenciáját.³⁸

2011. június 2-án és 3-án a Gödöllői Királyi Kastélyban az Európai Unió Tanácsának Magyar Elnöksége idején szervezték meg a *Keresztény–zsidó–iszlám vallásközi párbeszéd* konferenciát.³⁹ A vallási közösségek képviselői nemcsak az Európai Unió országaiból, hanem a Közel-Keletről, Törökországból és Oroszországból is érkeztek. Az egyetemek és az Európai Unió tagállamainak kormányzatai is képviseltették magukat. A konferencia kormányzati szervezés volt, de számos prominens katolikus egyházfő és teológus tartott előadást. Felhívták a figyelmet a vallásszabadság alapvető jelentőségére, illetve hogy számos helyen súlyosan korlátozzák a vallás szabad gyakorlását. Figyelmeztettek, hogy növekszik a keresztény hívők elleni erőszak, de az iszlamofóbia

³² *Az első egyetemi szintű holokausztról szóló tárgy bevezetése.* Pécs, PPKE, 2015. május 26.

³³ Ujházi Lóránd: *A katolikus katonai ordinariátus struktúrája és szabályozása.* Budapest, Szent István Társulat, 2014.

³⁴ *Hit- és erkölcsstan oktatás jogszabályi háttere* (s. a.).

³⁵ Majsai Tamás: A soá és a magyarországi katolikus katekézis. *Mozgó Világ*, 29. (2003), 2. 23–52.

³⁶ A Katolikus–Zsidó Kapcsolatok Nemzetközi Bizottságának nyilatkozata. *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 2008. 11. 13.

³⁷ A Katolikus–Zsidó Kapcsolatok Nemzetközi Bizottságának nyilatkozata (2008). i. m.

³⁸ Hráskó István: A vallások közötti párbeszéd fővárosa lesz Kecskemét. BAON, 2018. március 28.

³⁹ *A Keresztény–iszlám–zsidó vallásközi párbeszéd konferencia záródokumentuma* (2011).

és az antiszemitizmus folyamatos megnyilvánulásai, illetve az egyéb vallási és etnikai kisebbségek ellen irányuló diszkrimináció is széles körben elterjedt.⁴⁰

Magyarországon az iszlám bár létező, de nem számottevő közösség, ezért a történelem folyamán időnként felbukkanó antiszemitizmussal szemben az iszlamofóbia sem volt jellemző. Közvetlen kapcsolat hiányában Magyarországon az iszlám a vallási érdekeségek, a tudományos kutatás területéhez tartozott.⁴¹ Ezért is érte váratlanul az egyházat, amikor a migrációs válság kapcsán megjelentek az iszlámmal szembeni kritikus – adott esetben – gyűlöletkeltő hangok. Amíg ugyanis a zsidóság tekintetében a katolikus egyház vallásközi párbeszédre vonatkozó tanítást a közös múlt és együttélés miatt többé-kevésbé könnyebben átültette a gyakorlatba, addig az iszlámmal kapcsolatban erre nem került sor.⁴²

Az érzékenyítés szempontjából jelentős, hogy a katolikus egyetem teológia karán előadásokat szerveztek az iszlámról, mértékadó nyugat-európai teológusok munkáit fordították magyar nyelvre, illetve adott esetben teológus kutatókat hívták meg az egyetemre.⁴³ A legjelentősebb azonban, hogy a 2015-ös menekültválság, a legnagyobb társadalmi feszültség idején, a katolikus egyház vallási hovatartozástól függetlenül nyújtott humanitárius segítséget a menekülteknek, akik legnagyobb részben muszlimok voltak.

A Magyar Katolikus Egyház szerepe a gyűlöletbeszédre vonatkozó jogszabályok kialakításában és társadalmi elmélyítésében

A vallások közötti kölcsönös megbecsülésre és tiszteletre épülő zsinati koncepciók és a háború utáni jogállami apparadigmák állami jogalkotásba való érvényesítése a nyugati társadalmakban együtt járt a fokozatos gazdasági növekedéssel. Magyarországon a jogállami struktúrák kialakítása és a demokratikus intézmények, illetve garanciák bevezetése nem hozta magával a lakosság által várt gazdasági növekedést.⁴⁴ Sőt, a kapitalista gazdasági változásoknak a magyar társadalomban számos vesztese volt. A társadalmi rétegződés egyre markánsabban jelent meg. Mindennek következményét találóan foglalja össze a Friedrich-Ebert-Stiftung tanulmánya.⁴⁵ Kiemeli, hogy a „magyar társadalom további fontos alapvető jellemzője a bizalom alacsony szintje mind a politikai intézmények felé, mind a személyközi kapcsolatokban”.⁴⁶ Ez az alapvető társadalmi értékek, mint a tolerancia, a szolidaritás társadalmi kibontakozását is gátolja. A jogalkotó megalkotta a személyiségi jog és a személyiségi jogvédelem elemeit, de a jogszabályok állami kikényszeríthetőségen túl alacsony társadalmi beágyazottsága

⁴⁰ A tolerancia fontossága (2011).

⁴¹ Germanus Gyula: *Allah Akbar*. Budapest, Révai, 1936.

⁴² Enes Bayraklı – Farid Hafez: *European Islamophobia Report 2017*. Istanbul, Seta, 2017.

⁴³ Konferenciát tartottak az iszlám kultúráról és vallásról a Pázmányon. *Magyar Kurír*, 2018. október 19.

⁴⁴ Kende Péter: Félreértések és csalódások. 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, (2011). 9.

⁴⁵ Bíró-Nagy András et alii: *Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016. 3.

⁴⁶ Bíró-Nagy et alii (2016) i. m.

van. A gyűlöletbeszéd kategóriája a 2000-es évek első felében vált a magyar politikai diskurzus kérdésévé.⁴⁷

A magyar jogalkotás a legmagasabb, alaptörvényi szinten véd a gyűlöletbeszéddel szemben. A jogalkotó az Alaptörvény 2013. áprilisi, negyedik módosítása során kiegészítette a szólásszabadságot biztosító IX. cikket. „(5) A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az Alaptörvényben gyűlöletbeszéd kapcsán direct módon fogalmazódik meg a vallási közösségekre, mint egészre vonatkozó jogvédelem. A jogalkotó nemcsak a történelmi »bevett« közösségeket védi.”⁴⁸ Szathmáry Béla felhívja a figyelmet, hogy Magyarország vallási alapú diszkriminációt tiltó nemzetközi egyezményekhez való csatlakozása, a nemzetközi dokumentumok elfogadása, „a törvényhozásban történő figyelembevétele megfelel az Unió és szervezetei elvárásainak”.⁴⁹

A rendszerváltás utáni egyházügyi törvény meglehetősen tág keretet adott az „egyház” alapításnak, számos úgynevezett bizniszegyház jött létre, akik nem valós egyházi tevékenységet végeztek, hanem elsősorban anyagi előnyök megszerzésére, az állami támogatások lehívására törekedtek.⁵⁰ Ezért az új jogi szabályozás fontosnak tartotta, hogy „vallási közösség elsődlegesen vallási tevékenység céljából jöjjön létre, illetve a vallási közösség kizárólag olyan vallási tevékenységet gyakorolhat, amely az Alaptörvénnyel nem ellentétes, jogszabályba nem ütközik, és nem sérti más közösségek jogait és szabadságát”.⁵¹ Mivel több szervezet elveszítette az egyházi státuszt,⁵² 2013 márciusában az Alaptörvény 4. módosítása után az Egyházügyi törvény kétszintű rendszert vezetett be: bevett egyházak és vallási tevékenységet végző szervezetek.⁵³ A vallási közösségek a gyűlölet ellen nem csak akkor rendelkeznek védelemmel, ha a legmagasabb állam által elismert jogi kategóriába sorolják őket. Ezzel az elismeréssel nem rendelkező⁵⁴ közösséghez tartozó személyek is jogosultak a sértő véleménynyilvánítás ellen fellépni, igényeiket bíróság előtt érvényesíteni. A gyűlöletbeszéddel szembeni magyar demokratikus jogfejlődésről átfogó képet ad Boytha György tanulmánya,⁵⁵ a Koltay András által

⁴⁷ Pál Gábor: *A vitathatóság keretei: A gyűlöletbeszéd fogalmának jelentésmezői és a kérdéskör metaforizációja a magyar politikai diskurzusban*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015. 4.

⁴⁸ Drinóczi Tímea: A vallásszabadság és egyházalapítás az alkotmányos párbeszéd tükrében. *Jura*, 20. (2014), 2. 39–63.

⁴⁹ Szathmáry Béla: Vallási esélyegyenlőség, vallási antidiszkrimináció. *Jogtudományi Közlöny*, 65. (2010), 12. 636–645; Szathmáry Béla: A vallási alapú megkülönböztetés jogorvoslatának eszköz- és fórumrendszere, a jogkövetkezmények. *Jogtudományi Közlöny*, 66. (2011), 1. 22–27.

⁵⁰ Paczolay Péter: A lelkiismereti és vallásszabadság. In Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 527–575.

⁵¹ Szathmáry Béla (2014): Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása. *MTA Law Working Papers*, 11. (2014).

⁵² Lásd 8/2012. (II. 29.) OGY határozat.

⁵³ 6/2013. (III. 1.) AB határozat a kétszintű rendszerről.

⁵⁴ Schanda Balázs: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. 2018.

⁵⁵ Boytha György: A gyűlöletbeszéd polgári jogi szankcionálásának alapjogi keretei. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 10. (2013), 1. 10–20.

szerkesztett tanulmánykötet,⁵⁶ illetve monografikus munka. A gyűlöletbeszéd – jegyzi meg Koltay – kivált, ha a csoporthoz tartozás érzése kiemelkedően erős, mint például a vallási közösségek esetében, átsugározhat annak tagjaira. A gyűlölködés így sérti a közvetve megcélzott személyek méltóságát. Ez pedig, Boytha György összefoglaló gondolata alapján, a személyiségi jogok érdekében elvárható kölcsönös toleranciát, végső soron a köznyugalmat ássa alá.⁵⁷ A gyűlöletbeszéd korlátozása egyrészt az egyén védelmezésének eszköze, másrészt az egyes társadalmi csoportok (nemzetiségek, vallási közösségek) védelmét is szolgálja.⁵⁸

A Magyar Katolikus Egyház lehetőséget kap az állami jogalkotás területén, hogy az „egyházak” küldetését érintő kérdésekben nyilatkozzon. Ezzel a lehetőséggel a püspöki konferencia általában élni is szokott. Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy, hogy az állami megkeresés a törvényelőkészítés melyik szakaszában és milyen határidővel történik.

Jelentősebb ezért a katolikus egyház szerepvállalása a katolikus hívek és a társadalom érzékenyítése a gyűlölettel és gyűlöletbeszéddel szemben. A katolikus tanítás általános átadásán túl az egyházi vezetők adott esetben kifejezetten is felszólalnak a gyűlölködő megnyilvánulásokkal szemben.⁵⁹ 2012-ben például az egyik parlamenti képviselő sértő megnyilatkozására reflektálva más keresztény felekezetekkel közös nyilatkozatban kijelentették: „[k]ülönösen is aggasztónak találjuk, hogy a gyűlöletkeltő beszéd a Parlament falai között hangozhatott el. A magyar törvényhozásnak, a politikai közbeszédet meghatározó képviselőknek, politikusoknak fokozott felelősségük van a gyűlöletkeltéssel való szembeszállásban”.⁶⁰

Összefoglalás

A 20. század legjelentősebb katolikus eseménye, a II. Vatikáni Zsinat idején Magyarországon kommunista diktatúra uralkodott. Az egyház képviselői csak állami engedéllyel, szigorú ellenőrzés mellett utazhattak a zsinatra, a zsinat koncepcióját pedig csak korlátozottan tudták megvalósítani. A rendszerváltás után a katolikus egyház társadalmi helyzete megváltozott. Az egyház hitéleti kérdésekben szabadságot kapott. Ettől függetlenül hiányzott az a folytonosság, amely a nyugati egyházakat jellemezte. A vallásközi párbeszédnek lendületet adott II. János Pál 1991-es magyarországi látogatása. A katolikus egyház egyre markánsabban szólalt fel a vallási alapú gyűlölettel, adott esetben gyűlöletbeszéddel szemben. Elvileg az állami hatóságok megkeresik az egyházat az egyes vallási és etikai kérdéseket érintő jogszabályok előkészítése során, azonban ennél fontosabbak

⁵⁶ Koltay András (szerk.): A gyűlöletbeszéd korlátozása Magyarországon. Budapest, CompLex, 2013. 111–124; Koltay András: A nagy magyar gyűlöletbeszéd-vita: A „gyűlöltre uszítás” alkotmányos mércéjének azonosítása felé. *Állam- és Jogtudomány*, 54. (2003), 1–2. 91–123.

⁵⁷ Boytha (2013) i. m. 10.

⁵⁸ Koltay (2013) i. m. 123.

⁵⁹ Keresztény egyházi vezetők a gyűlöletbeszéd ellen. *Mazsihisz Hírek*, 2012. április. 19.

⁶⁰ Keresztény egyházi vezetők a gyűlöletbeszéd ellen (2012) i. m.

azok a megnyilvánulások, amelyeket az egyház a vallások közötti békéért, párbeszédért helyi szinten tesz. Magyarországon a nem keresztény vallások vonatkozásában a zsidó hitközségekkel való párbeszéd tekintetében van tapasztalata a katolikus egyháznak. A jövő kihívása, hogy menekült és migrációs folyamatokkal jelentkező feszültségek és adott esetben gyűlöletbeszéddel szemben milyen érzékenyítésre lesz képes az egyház.

Irodalomjegyzék

6/2013. (III. 1.) AB határozat a kétszintű rendszerről.

A II. Vatikáni Zsinat túlhaladott? (s. a.) Online: www.tavlatok.hu/VatikaniZsinat.htm

A Katolikus–Zsidó Kapcsolatok Nemzetközi Bizottságának nyilatkozata. *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 2008. 11. 13. Online: <https://regi.katolikus.hu/cikk.php?h=1213>

A Keresztény–iszlám–zsidó vallásközi párbeszéd konferencia záródokumentuma (2011). Online: http://os.mti.hu/hirek/68833/os-a_kereszteny-iszlam-zsido_vallaskozi_parbeszed_konferencia_zarodokumentuma

A tolerancia fontossága (2011). Online: http://kontraszt.godollo.hu/hirek/hirek/index.php?newswf2_id=46071&newswf2_action=

A vallások közötti párbeszéd. *Új ember*, 2005. április 10. Online: <https://archiv.katolikus.hu/ujember/Archivum/2005.04.10/0703.html>

Arrieta, Juan Ignacio: *Diritto dell'organizzazione ecclesiastica*. Milano, Giuffrè Editore, 1997.

Az első egyetemi szintű holokausztról szóló tárgy bevezetése. Pécs, PPKE, 2015. május 26. Online: <https://ppke.hu/aktualis/esemenyek/2015-05-26-az-elso-egyetemi-szintu-holokausztról-szolo-targy-bevezetese>

Az első magyarországi látogatás krónikája. *Magyar Kurír*, 2005. április 08. Online: www.magyar-kurir.hu/hirek/az-elso-magyarorszag-i-latogatas-kronikaja.

Bayrakli, Enes – Farid Hafez: *European Islamophobia Report 2017*. Istanbul, Seta, 2017.

Bíró-Nagy András – Dobszai Dalma – Kadlót Tibor – König Annamária: *Rendszerváltás, demokrácia és a magyar társadalom*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016.

Bokenkotter, Thomas: *A concise history of the Catholic Church*. New York, Doubleday, 2007.

Boytha György: A gyűlöletbeszéd polgári jogi szankcionálásának alapjogi keretei. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 10. (2013), 1. 10–20. Online: <https://ptk2013.hu/polgari-jogi-kodifikacio/boytha-gyorgy-a-gyuloletbeszed-polgari-jogi-szankcionalasanak-alapjogi-keretei-pjk-20081-10-20-o/56>

Csiziné Schlosser Annamária: Az egyházak magyarországi jogállásához. Az egyházak jogalanya-nyiságának történelmi összefüggései. *Iustum Aequum Salutare*, 6. (2010), 4. 243–256.

Drinóczi Tímea: A vallásszabadság és egyházalapítás az alkotmányos párbeszéd tükrében. *Jura*, 20. (2014), 2. 39–63.

Fedor Tibor: *Az állam és az egyház kapcsolatának alakulása a rendszerváltástól napjainkig*. In Pribula László (szerk.): *A jogalkalmazás vitatott területei: vallásszabadság és egyházjog*. Debrecen, Printart-Press Kft., 2015.

Fejérdy András: „Erre a felhívásra semmiféle érdemi választ adni nem szabad (sem ellene, sem mellette)” – A magyar püspökök javaslatai a II. Vatikáni Zsinatra. *Archiv Net, XX. századi történeti források*, 18. (2018), 5. Online: www.archivnet.hu/erre-a-felhivasra-semmifele-erdemi-valaszt-adni-nem-szabad-sem-ellene-sem-mellette-a-magyar-puspokok

A Magyar Katolikus Egyház tevékenysége a vallások közötti párbeszéd előmozdítása érdekében...

- Fejérdy András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011.
- Fitzgerald, Michael Louis: Vatican II and interfaith dialogue. In Edmund Kee Chia (szerk.): *Interfaith dialogue*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 3–15.
- Germanus Gyula: *Allah Akbar*. Budapest, Révai, 1936.
- Gioia, Francesco (szerk.): *Interreligious dialogue: the official teaching of the catholic church from the Second Vatican Council to John Paul II, 1963–2005*. Boston, Pontifical Council for Interreligious Dialogue, Pauline Books and Media, 2006.
- Górlaczky Bogdan: *Magyar törésvonalak*. Budapest, Helikon, 2002.
- Hit- és erkölcsstan oktatás jogszabályi háttere*. Online: www.levelsuli.hu/PDF/emi%20rendelet.pdf
- Horváth Attila: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. *Hét Hárs*, 10. (2011), 3–4. 12–20.
- Horváth Attila: A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. *Polgári Szemle*, 10. (2010), 1–2. Online: <https://polgariszemle.hu/archivum/86-2014-marcius-10-evfolyam-1-2-szam/veluenk-elo-mult/586-a-vallasszabadsag-korlatozasa-es-az-egyhazak-ueldoezese-magyarorszagon-a-szovjet-tipusu-diktatura-idejen>.
- Horváth István: A vallások közötti párbeszéd fővárosa lesz Kecskemét. BAON, 2018. március 28. Online: www.baon.hu/kultura/helyi-kultura/a-vallasok-kozotti-parbeszed-fovarosa-lesz-kecskem-et-1255297/
- II. János Pál pápa a Parlamentben. 1991. augusztus 16. este, első magyarországi látogatás, 1991. augusztus 16–20. In *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 1991. Online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=260>
- II. János Pál pápa Debrecenben. Ökumenikus találkozó Debrecenben augusztus 18-án délután első magyarországi látogatás, 1991. augusztus 16–20. In *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia*, 1991. Online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=272>
- Institut für Religion und Frieden* (s. a.). Online: www.bundesheer.at/organisation/beitraege/mil_seelsorge/kath_ms/irf.shtml
- Just, Felix: *The development of core christian teachings: ecumenical councils*. 1977. Online: <http://catholicbibleresources.net/ChurchDocs/EcumenicalCouncils.htm>
- Kasper, Walter: Egyház merre tartasz? A II. Vatikáni Zsinat maradandó jelentősége. In Kránitz Mihály (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából 1962–2002*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 19–20.
- Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–211.
- Kelly, Joseph F.: *The Ecumenical Councils of the Catholic Church*. Collegeville. A Michael Glazier Book, 1965.
- Kende Péter: Félreértések és csalódások. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, (2011). 9. Online: <http://ketezer.hu/2011/09/felreertesek-es-csalodasok/>
- Keresztény egyházi vezetők a gyűlöletbeszéd ellen. *Mazsihisz Hírek*, 2012. április. 19. Online: <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/kereszteny-egyhazi-vezetok-a-gyuloletbeszed-ellen>
- Koltay András (szerk.): *A gyűlöletbeszéd korlátozása Magyarországon*. Budapest, CompLex, 2013.
- Koltay András: A gyűlöletbeszéd korlátozásának elméleti szempontjai. *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 3. 111–124.
- Koltay András: A nagy magyar gyűlöletbeszéd-vita: A „gyűlöletre uszítás” alkotmányos mércejének azonosítása felé. *Állam- és Jogtudomány*, 54. (2003), 1–2. 91–123.

- Konferenciát tartottak az iszlám kultúráról és vallásról a Pázmányon. *Magyar Kurír*, 2018. október 19. Online: www.magyardurir.hu/hirek/konferenciat-tartottak-az-islam-kulturarol-es-vallasrol-pazmanyon
- Kosztolányi Tímea: A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) – A magyar állambiztonság szemével. *Újkor*, 2018. március 30. Online: <http://ujkor.hu/content/ii-vatikani-zsinat-1962-1965-magyar-allambiztonsag-szemével>
- Lukács László: *A dialógus teológiája*. Budapest, Sapientia Szerzetesi Főiskola, 2007.
- Majsai Tamás: A szó és a magyarországi katolikus katekézis. *Mozgó Világ*, 29. (2003), 2. 23–52.
- Máté-Tóth András: *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*. 2014. Online: <https://adoc.tips/a-ii-vatikani-zsinat-es-a-magyar-elharitas-mate-toth-andras.html>
- Paczolay Péter: A lelkiismereti és vallásszabadság. In Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 527–575.
- Pál Gábor: *A vitathatóság keretei: A gyűlöletbeszéd fogalmának jelentésmezői és a kérdés-kör metaforizációja a magyar politikai diskurzusban*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015.
- Patsch Ferenc: Fordulat a vallásokhoz fűződő viszonyban. A vallásközi párbeszéd teológiája és gyakorlata a II. Vatikáni Zsinat nyomán. *Vigilia*, 80. (2015), 9. 661–669.
- Payr Sándor: *A magyar protestáns gályarabok*. Budapest, Luther Társaság, 1927.
- Reginald, Alva: The catholic church's perspective of human dignity as the basis of dialogue with the secular world. *Stellenbosch Theological Journal*, 3. (2017), 2. 221–241. Online: <https://doi.org/10.17570/stj.2017.v3n2.a10>
- Renz, Andreas: *Die katholische Kirche und der interreligiöse dialog: 50 jahre nostra aetate: Vorgeschichte, kommentar, rezeption*. Stuttgart, Kohlhammer, 2014.
- Richardson, James T.: New religions and religious freedom in Eastern and Central Europe, with special focus on Hungary. In Sajó András (szerk.): *The law of religious identity: models for post-communism*. Hague, Kluwer Law International, 1999. 195–212.
- Robert, George – William Saunders: Dignitatis humanae: the freedom of the church and the responsibility of the state. In Kenneth Grasso – Robert Hunt (szerk.): *Catholicism and religious freedom: contemporary reflections on Vatican II's Declaration on Religious Liberty*. Plymouth, Rowman and Littlefield Publishers, 2006. 1–17.
- Saad Béla: *A zsinat budapesti szemmel*. Budapest, Vigilia, 1967.
- Sajó András (szerk.): *The law of religious identity: models for post-communism*. Hague, Kluwer Law International, 1999.
- Schanda Balázs: A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. 2018. Online: <https://ijoten.hu/szocikk/a-gondolat-a-lelkiismeret-es-a-vallas-szabadsaga>
- Schanda Balázs: Church and state in the new member countries of the European Union. *Ecclesiastical Law Journal*, 37. (2005), 8. 86–198.
- Stephen, Kinzer: Pope begins Hungary visit with tribute to Mindszenty. *The New York Times*, 1991. augusztus 17. Online: www.nytimes.com/1991/08/17/world/pope-begins-hungary-visit-with-tribute-to-mindszenty.html
- Szathmáry Béla (2014): Az egyházakra vonatkozó szabályozás átalakulása. *MTA Law Working Papers*, 11. (2014). Online: <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/az-egyhazakra-vonatkozó-szabalyozas-atalakulasa>
- Szathmáry Béla: A vallási alapú megkülönböztetés jogorvoslatának eszköz- és fórumrendszere, a jogkövetkezmények. *Jogtudományi Közöny*, 66. (2011), 1. 22–27.

A Magyar Katolikus Egyház tevékenysége a vallások közötti párbeszéd előmozdítása érdekében...

Szathmáry Béla: Vallási esélyegyenlőség, vallási antidiszkrimináció. *Jogtudományi Közöny*, 65. (2010), 12. 636–645.

Szita Szabolcs: *Munkaszolgálatosok a Donnál*. Az előadás a doni áttörés 70. évfordulójára rendezett konferencián hangzott el, 2013. január 15-én, az MTA Kongresszusi termében. Online: www.hdke.hu/files/csatolmanyok/Doni_konf_70evf_SzitaSz_ea.pdf

Szőör Ádám: *A doni hősökre emlékeztek*. 2019. Online: www.uni-nke.hu/hirek/2019/01/11/a-doni-hosokre-emlekeztek

Tanner, P. Norman (szerk.): *Decrees of the ecumenical councils*. Washington, Georgetown University Press, 1990.

Ujházi Lóránd: *A katolikus katonai ordinariátus struktúrája és szabályozása*. Budapest, Szent István Társulat, 2014.

US bishops urge Americans to refrain from hate-filled speech. *Vatican News*, 2019. szeptember 09. Online: www.vaticannews.va/en/church/news/2019-08/usccb-bishops-call-for-end-to-hate-speech-racism.html

Vitányi György: *A II. vatikáni zsinat*. Budapest, Ecclesia, 1967.

Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése a korai Kádár-korszakban. In Cseh Gergő – Bendegúz Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 509–526.

Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. In Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'harmattan, 2010. 281–333.

Zsile Gábor: Az első magyarországi pápalátogatás. *Új Ember*, 2011. augusztus 19. Online: <https://ujember.hu/az-elso-magyarorszag-papalatogatas/>